

Kotula, Tadeusz

Z badań nad ustrojem municypalnym epoki późnego Cesarstwa : afrykańskie municypia i kolonie

Przegląd Historyczny 64/3, 445-468

1973

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

TADEUSZ KOTULA

BIBLIOTEKA INSTYTUTU HISTORYCZNEGO
Uniwersytetu WarszawskiegoZ badań nad ustrojem municypalnym epoki późnego
Cesarstwa.

Afrykańskie municypia i kolonie*

W drugiej połowie II w. n.e., w pełni „złotego wieku” Antoninów, znakomity obywatel niewielkiego miasta Gigthis w Trypolitanii, duumwir i wieczysty flamen M. Servilius Draco Albucianus, podjął się własnym kosztem aż dwóch poselstw do Rzymu. Inskrypcja wspominająca ten fakt, wyryta na bazie zdobiącego forum posagu Albucjana, głosi wielkie zasługi duumwira dla miasta i niezwykłą jego hojność, co najważniejsze jednak, podaje cel misji uwieńczonej sukcesem¹. Przedstawiciel Gigthis wystąpił na dworze cesarskim z prośbą o przyznanie jego małej ojczyźnie przywileju *Latium maius*, rozszerzenia prawa obywatelstwa rzymskiego na cały *ordo decurionum* tego ośrodka². Z tekstu dedykacji zdaje się wynikać, że niełatwo przyszło prowincjonalnemu miastu drugiego rzędu osiągnąć lepszy status: kosztowne poselstwo trzeba było ponawiać. Zarazem jednak dwie kolejne legacje świadczą o energii i uporczywości miejskiej arystokracji usilnie zabiegającej o ważne prerogatywy.

Położone na wybrzeżu zatoki Małej Syrty, było Gigthis do czasów Antonina Piusa tubylczą *civitas peregrina*, od początków zresztą swego istnienia ulegającą wpływowi cywilizacji punickiej. Stanowiło też prawdopodobnie ośrodek występującego już w powstaniu Takfarinasa plebienia Chinithii, na którego czele jeszcze pod koniec II w. poświadczony jest rzymski oficer, *praefectus gentis*³. Do połowy II w. sprawami miejskimi zawiadywała rada, zapewne organ punickiego pochodzenia, lecz w

* Wykaz skrótów: AE — „L'Année Epigraphique”, Paris; *C. — CIL t. VIII: *Inscriptiones Africae Latinae*; ILA — *Inscriptiones latines d'Afrique (Tripolitaine, Tunisie, Maroc)*, ed. R. Cagnat, A. Merlin, Paris 1923; ILA1 — *Inscriptiones latines de l'Algérie*, I. *Inscriptiones de la Proconsulaire*, ed. S. Gsell, Paris 1922; II. 1. *Inscriptiones de la confédération cirtéenne*, ed. S. Gsell, E. Albertini, J. Zeidler, H.-G. Pflaum, Paris 1957; JLT — *Inscriptiones latines de la Tunisie*, ed. A. Merlin, Paris 1944; IRT — *Inscriptiones of Roman Tripolitania*, ed. J. Reynolds, J. B. Ward Perkins, Rome 1952; It. — *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti*, [w:] K. Müller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, s. LIV—LVII; Ra. — *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, ed. M. Pinder, G. Parthey, Berolini 1860; RE — Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*; Ta. — *Tabula Peutingeriana*, [w:] K. Müller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, s. 1—959, indices.

¹ C. 22737. Por. L. A. Constans, *Gigthis. Etudes d'histoire et d'archéologie sur un emporium de la Petite Syrte*, „Nouv. Arch. miss. sc.” t. XIV, 1916, s. 15 nn.; T. Kotula, *Legatio suscepta gratuita*, „Meander” t. XX, 1965, s. 231 n.

² Por. T. Mommsen, *Latium Maius*, [w:] *Gesammelte Schriften* t. III, Berlin 1907, s. 33 nn.

³ C. 10500. Por. H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1960, s. 568 nn.

inskrypcjach zwany senatem⁴. Za Antonina Piusa romanizujący się z wolna ośrodek plemienny otrzymał statut *municipium*. Cesarz nazwany jest w tekście z *Gigthis conditor municipii*⁵. Ponieważ nowe *municipium* dopiero dzięki drugiemu poselstwu Albucjana otrzymało przywilej *Latium maius*, trzeba przyjąć, iż wspomniany władca przyznał miastu jedynie *Latium minus*, ograniczające obywatelstwo rzymskie do municypalnych urzędników. Nie jest więc wykluczone, że sukces, którym szczyci się miejski *ordo* (l. 10 n.: *tandemque feliciter renuntiaverit*), osiągnięcie *Latium maius*, nastąpił dopiero za Marka Aureliusza, który mógł pójść dalej niż poprzednik, ulegając prośbom ponownej legacji. Tak czy inaczej — pamiątkę politycznego awansu latyńskiego *municipium Gigthensium*, a zarazem aluzję do romanizacji zataczającej w mieście coraz szersze kręgi, stanowił wzniesiony na forum spiżowy posąg rzymskiej wilczycy karmiącej Romulusa i Remusa⁶.

Dalszym celem, punktem ambicji romanizujących się miast prowincjonalnych, było osiągnięcie statusu tytularnej kolonii. Tą drogą poszło od II w. cesarstwa wiele miast afrykańskich. U Aulusa Gelliusza znajdujemy opinię: *meliore condicione esse colonias quam municipia*⁷. A więc — pierwszeństwo kolonii, które w hierarchii miast uważano za idealną postać rzymskiego miasta z rzymskimi instytucjami; za podobizny Rzymu, a przy tym za ogniska procesu romanizacji⁸.

Cytowane słowa pochodzą według Aulusa Gelliusza z wygłoszonego w senacie przemówienia cesarza Hadriana, który przyznał zaszczytny statut kolonii między innymi afrykańskiemu miastu Utyce, pierwotnej stolicy pierwszej prowincji Rzymu w Afryce. Cieszyła się Utyka sławą jednego z najstarszych *municipiów* (*municipia antiqua*)⁹. I tym razem jednak awans nastąpił na usilną prośbę mieszkańców miasta, zapewne zresztą po odbytej w 128 r. podróży cesarza do Afryki. Mielibyśmy zatem jeden z przykładów *beneficia*, cesarskiej dobroczynności, z której przy okazji dostojnej wizyty skorzystały prowincjonalne ośrodki¹⁰. W samej Utyce przetrwała reminiscencja owego *beneficium*, wryta na jednej z miejskich dedykacji nowa i dumna nazwa miasta: *Colonia Iulia Aelia Hadriana Augusta Utika* [sic]¹¹.

Spośród wielu faktów powszechnej emulacji, dążności miast prowincjonalnych do zdobywania coraz to wyższej rangi prawno-ustrojowej, wybrano dwa charakterystyczne przykłady. Jednakże w ciągu III w. da się w całym Imperium zaobserwować zahamowanie omawianego zjawiska formalnej asymilacji. Za przełomowy moment zwykło się tu uważać *Constitutio Antoniniana*, edykt Karakalli rozciągający prawo obywatelstwa rzymskiego na całą prawie wolną ludność Cesarstwa. Nastąpiło to,

⁴ C. 11039, 11040, 22739. Por. H. U. Instinsky, *Senatus im Gemeinwesen peregrinen Rechts*, „*Philologus*” t. XCVI, 1944, s. 209 nn. Także we wczesnej inskrypcji z Thugga występuje *senatus*, niewątpliwie punicka instytucja (C. 26517, 48/49 r.).

⁵ C. 22707. Zapewne z tym faktem o nieznannej bliżej dacie łączyć trzeba zestawienie w C. 11039 i 11040 formuł *senatus populusque* — *ordo populusque*. Tłumaczyłoby się to zmianą statusu miasta (*civitas-municipium*), która tymczasem nastąpiła. Por. H. U. Instinsky, op. cit., s. 211.

⁶ C. 22699 = ILA 16.

⁷ Aulus Gell. XVI 13, 3.

⁸ Aulus Gell. XVI 13, 9: *populi Romani ... effigies parvae simulacraque*. Por. E. Kornemann, *Coloniae*, RE IV 1, 1910, col. 513.

⁹ Aulus Gell. XVI 13, 4.

¹⁰ S. H. A., Hadr. 13, 4: *multum beneficiorum provinciis Africanis adtribuit*. Por. P. Romanelli, *Storia delle province Romane dell'Africa*, Roma 1959, s. 338 nn.

¹¹ C. 1181.

jak się dziś przyjmuje, w 213 lub nawet 214 r.¹² Edykt Karakalli w zasadzie zamykał proces integracji prowincji z uprzywilejowaną dotąd pod względem politycznym Italią. Prerogatywa obywatelstwa rzymskiego straciła po 213 r. praktyczne znaczenie, a wraz z nią oparte na korzyściach płynących z osiągnięcia kolejnych stopni rzymskiego statutu tytuły municypiów i kolonii¹³. Nie jest więc kwestią przypadku, że w nazwiskach rzymskich coraz rzadziej występuje *tribus Romana*, po okresie Sewerów szybko znikająca z oficjalnych źródeł. Z tejże przyczyny ustaje zwyczaj podawania prawno-ustrojowej rangi miejskich ośrodków. Zamiast gradacji *civitas*, *municipium*, *colonia*, w powszechne użycie wchodzi z biegiem III w. pozbawiony treści politycznej bezbarwny termin *civitas* — miasto w ogóle, w epoce późnego Cesarstwa ogólnie już panujący¹⁴. Znamienny jest fakt iż termin *colonia* zanika całkowicie w Kodeksie Teodozjusza, *municipium* niemal całkowicie¹⁵.

Omawiane zjawisko miało zasięg ogólny. Jednakże już E. Kornemann stwierdził w swych dawnych badaniach nad ustrojem municypalnym epoki Cesarstwa, że w powszechnym zaniku tytułów *municipium* i *colonia* oczywisty wyjątek stanowią prowincje afrykańskie. Także nowsze dane potwierdzają tę obserwację. W Afryce praktyka nadawania miastom statutu municypalnego i kolonialnego trwa wprawdzie jakby siłą rozpędu przez pewien jeszcze czas, do Galiena włącznie (253—268), ale przez cały III w., a co bardziej uderza, przez cały okres późnego Cesarstwa, nadal występują tytuły *municipium* i *colonia*, poświadczone głównie w epigrafice i w itinerariach, lecz także w mniej oficjalnych z natury rzeczy źródłach literackich. Jedynie w Afryce zjawisko to ma charakter powszechny i masowy.

Celem niniejszego artykułu jest próba wyjaśnienia — w świetle nowych badań — przyczyn długowiecznego przetrwania tradycyjnej nomenklatury prawno-ustrojowej w źródłach dotyczących afrykańskich miast, analiza zjawiska szczególnie typowego dla *diocesis Africae*.

Najdawniejsze wiadomości o statucie miast Afryki, od schyłku Repu-

¹² Por. ostatnio P. Herrmann, *Überlegungen zur Datierung der „Constitutio Antoniniana“*, „Chiron“ 2, München 1972, s. 519—530; tamże dalsza najnowsza literatura problemu.

¹³ Afrykański aspekt polityki Sewerów na tym odcinku omawia F. De Vischer, *La Constitution Antonine et la dynastie africaine des Sévères*, „Revue Internationale des Droits de l'Antiquité“ t. VIII (3e sér.), 1961, s. 229—245. Badacz ten stawia ostrożnie pytanie, czy polityka niwelacji w stosunku do afrykańskich miast o hierarchicznie zróżnicowanych ustrojach nie była odbiciem i rezultatem sytuacji typowej dla rzymskiej Afryki, przetrwania do Sewerów znacznej ilości *civitates peregrinae* obok municypiów i kolonii. Szwargało to pewien chaos administracyjny i powiększało wewnętrzne trudności, które usunął Karakalla w swym edyktie zmierzającym do zniesienia różnic (por. zwłaszcza s. 242 nn.). Problem całej złożoności przyczyn, po części zapewne partykularnych, składających się na *Constitutio Antoniniana* jest bardzo trudny i słabo opracowany, lecz w związku z badanym zagadnieniem trzeba podkreślić ujemne także dla Afryki skutki polityki niwelacyjnej podcinającej żywiołowy pęd górnych warstw *provinciales* do municypalizacji i romanizacji, a przy tym hamującej ich polityczną aktywność. W tym sensie wypowiedzi się T. R. S. Broughton, *The Romanization of Africa Proconsularis*, Baltimore 1929, s. 155 n.

¹⁴ Por. np. E. Kornemann, *Municipium*, RE XVI 1, 1933, col. 575; T. R. S. Broughton, op. cit., przyp. 202 do s. 155 i s. 209; przykłady z Afryki.

¹⁵ Por. A. Mócsy, *Ubique res publica. Zu den Autonomiebestrebungen und Uniformierungstendenzen am Vorabend des Dominats*, „Acta Ant. Acad. Scient. Hung.“ t. X, 1962, s. 383 n., gdzie autor stwierdza, że w Afryce zanika stopniowo również użycie terminu *res publica*; niemal wyłącznie występuje z czasem ogólnikowe określenie *civitas*.

bliki i okresu wczesnego Cesarstwa, zawdzięczamy źródłom epigraficznym i literackim (wśród nich zwłaszcza słynnej statystyce pliniańskiej). Z kolei od początku III w. obok inskrypcji i świadectw autorów dodatkowym źródłem stają się anonimowe itineraria, topograficzne opisy wszystkich ważniejszych dróg z podaniem miast i odległości. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* pochodzi zapewne w obecnej postaci z pierwszych lat rządów Dioklecjana, lecz jego pierwsza redakcja sięga czasu Antonina Karakalli, co wyjaśnia tytuł¹⁶. Tak zwana *Tabula Peutingeriana* powstała przypuszczalnie około 365 r., lecz również opiera się na wiele starszym podkładzie¹⁷. Wreszcie *Cosmographia* tak zwanego Anonima z Rawenny została spisana około 700 r., ale i ona czerpie informacje ze znacznie wcześniejszych opracowań¹⁸.

W literaturze przyjmuje się dziś dość powszechnie, iż żadne z wymienionych itinerariów nie było oficjalnym, urzędowo sporządzonym spisem dróg Imperium. Występują w nich błędne informacje co do statusu miast, liczne niedokładności, a przede wszystkim opuszczenia¹⁹. W porównaniu jednak z innymi częściami Cesarstwa Afryka jest wyraźnie uprzywilejowana. Już J. W. Kubitschek stwierdził, że we wszystkich trzech itinerariach tytuły kolonii i municypiów podaje się tylko dla prowincji afrykańskich²⁰.

Należy podkreślić, że szczególne znaczenie dla badanego problemu mają miasta występujące z określeniem statusu dopiero w itinerariach, lub w ogóle pojawiające się po raz pierwszy w itinerariach. Łączy się to z bardzo ważną kwestią chronologii promocji afrykańskich ośrodków do rangi municypiów i kolonii. Zdaniem E. Kornemanna w dobie późnego Cesarstwa, jeszcze po Konstancynie Wielkim, trwał w Afryce proces nadawania miastom tytułu municypium i tworzenia kolonii tytularnych²¹. Trzeba stwierdzić, że ani przykłady podane przez tego badacza, ani nowsze źródła nie pozwalają na przyjęcie takiego sądu przynajmniej w odniesieniu do Afryki. Z samego faktu późnego występowania tytułów mu-

¹⁶ J. W. Kubitschek, *Itinerarien*, RE IX 2, 1916, col. 2338. Por. G. Radke, *Der kleine Pauly*, II 1967, col. 1489.

¹⁷ K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, s. XXIX nn.; por. G. Radke, op. cit., col. 1489 n.

¹⁸ J. W. Kubitschek, *Karten*, RE X 2, 1919, col. 2115.

¹⁹ Błędy itinerariów w określeniach statusu miast podano w kilku wypadkach w tabelach. Co do opuszczeń, trzeba przede wszystkim stwierdzić, iż brak w niektórych itinerariach danych co do wielu miast znanych jako kolonie, np. takich jak Calama, Lambaesis, Thamugadi. W *Itinerarium Antonini* pominięto nawet statut Kartaginy, kolonii zbyt już notorycznej.

²⁰ J. W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Pragae 1889, s. 134. Por. tenże w cyt. art. *Itinerarien*, col. 2335 i *Karten*, col. 2117. Uczony ten przypuszcza, że w pierwotnym planie dzieł przewidziano dokładne podanie prawno-ustrojowej pozycji miast całego Imperium, lecz autorzy itinerariów „zmczyli się rychło tym balastem” i poprzestali na danych z Afryki (bardzo zresztą, powtórzmy, niepełnych i niekiedy nieściślych). Por. K. Miller, op. cit., s. 384, m. in. o opuszczeniu ikonograficznych symbolów wielu kolonii afrykańskich.

²¹ E. Kornemann, *Municipium*, col. 608, tamże źródła; tenże, *Coloniae*, col. 567; za nim H.-J. Diesner, *Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika*, Weimar 1964, s. 113. Inskrypcje przytoczone przez Kornemanna (*Municipium*, col. 608) pochodzą z miast raczej niewielkich i słabo zbadanych pod względem epigraficznym i archeologicznym. Żaden też z przykładów nie dowodzi, że nadanie statutu późno poświadczonym municypiom nastąpiło w miastach tej rangi dopiero w IV w. Dziś trzeba w każdym razie wyłączyć z listy Kornemanna *Municipium Iulium Aurelium Mustitanum*, zawdzięczające swój awans przypuszczalnie Cezarowi. Por. A. Beschtaouch, *Recueil des nouvelles inscriptions de Mustis, cité romaine de Tunisie*, Paris 1968, nr 22 i s. 149 nn.

nicipium i kolonia, choćby po raz pierwszy poświadczonych w IV w., nie wolno jeszcze wnioskować, iż nadania nastąpiły w późnym Cesarstwie. Nowe municipia i kolonie z reguły przybierały cesarskie *gentilicium* jako *agnomen* do swej urzędowej nazwy, a w obecnym stanie źródeł najpóźniejszym municypalnym *agnomen* jest w Afryce Licinia (*colonia*), co nie pozwala zejść poniżej 268 r.²²

Dla badanego problemu istotna jest w końcu nie chronologia nadań, lecz zjawisko długotrwałego przetrwania zwyczaju podawania prawno-ustrojowej rangi miast. By rozważyć przyczyny tego zjawiska, należy w całości zestawić źródła, których ilość pokaźnie wzrosła od czasu publikacji artykułów Kornemanna.

Do tekstu dołączono w formie aneksów tabele z zestawieniem źródłowych wzmianek o municypiach i koloniach diecezji afrykańskiej²³. Materiał ugrupowano w tabelach prowincjami w alfabetycznym układzie w kolejności: A. municipia; B. kolonie, z pominięciem Mauretanii Tingitańskiej, która w okresie późnego Cesarstwa pozostała poza sześciu prowincjami *dioecesis Africae*. W obrębie prowincji przyjęto chronologiczny porządek świadectw²⁴. Jako *terminus a quo* wybrano umowną datę 235 r., koniec panowania Sewerów, datę, po której ilość nadań statutu municypium i tytularnej kolonii szybko się zmniejsza, przełomową zresztą z wielu innych względów w historii i losach afrykańskich miast²⁵. W tym sensie znaczną część III w. n.e. potraktowano jako okres przejściowy między wczesnym a późnym Cesarstwem. Pisownię miast podano według wersji VIII tomu „Corpus Inscriptionum Latinarum”. Jeśli nie występują one w epigrafice, przytoczono wersję innych cytowanych źródeł.

Wyniki tabel naniesiono na mapę sześciu prowincji diecezji. Numery na mapie przy poszczególnych miastach w obrębie poszczególnych prowincji odpowiadają numerom tabel w działach: A. municipia; B. kolonie. Nie podano na mapie zarejestrowanych w tabelach miast, których lokalizacja jest nieznana lub nie całkiem pewna, np. ośrodków poświadczonych

²² Najpóźniejszym byłby przykład Thubursicu Bure w Afryce Prokonsularnej, jeszcze za Galiena (około 260—261?) poświadczonego jako municypium, a być może już w okresie tetrarchii, z pewnością zaś Juliana Apostaty występującego w epigrafice jako kolonia (por. tabele, Afryka Prokonsularna A 31 i B 18). Próba odtworzenia tekstu [*colonia [Valent]iniana* — — we fragmentach bardzo źle zachowanego napisu z Mididi jest nader wątpliwa (C. 11775, por. 23357 oraz s. 275 i 278). Dwa fakty rzucają znamienne światło na urbanizacyjną politykę Konstantyna Wielkiego. W inskrypcji z Orcistum we Frygii (CIL III 7000) cesarz mówi o swej trosce: *Quibus studium est urbes vel novas condere vel longaevas erudire vel intermortuas reparare*, lecz miasto zawdzięczające władcy odnowę nazywa się w tymże tekście *oppidum et civitas* [podkreślenie moje — T. K.]. *Colonia Iulia Hispellum* w Umbrii, CIL XI 5278, odrodziła się za panowania tego cesarza pod nazwą *Urbs Flavia Constans* — nie użyto terminu kolonii! (CIL XI 5265, lin. 41 nn.).

²³ Materiał pochodzi ze zbiorów afrykańskich inskrypcji, z itinerariów i dzieł antycznych autorów. Na trudności heurystyczne napotkano zwłaszcza w kwerendzie ostatniej z wymienionych kategorii źródeł, a to wobec braku odpowiednich indeksów. Autor będzie wdzięczny czytelnikom za sygnalizowanie wszelkich przeoczeń.

²⁴ W każdym z miast na początku podano ewentualne dane itinerariów sięgające, jak wspomniano, do stanu z początków III w. W razie niemożności ustalenia dokładniejszej daty (najczęściej rocznej) porzeczono na chronologii przybliżonej. Świadectw autorów nie datuje się, o ile nie znana jest dokładna data roczna.

²⁵ Z wymienionych w tekście przyczyn opuszczono inskrypcje, w których występuje *tribus Romana* w nazwiskach, jeśli nie ma innych wskazówek chronologicznych, że świadectwo pochodzi z okresu po 235 r. Pominięto też napisy niedatowane, w których mowa o *summae honorariae* i hojnej *liberalitas* bogatych jednostek, zjawisku coraz rzadszym po Sewerach.

jedynie w itinerariach, szczególnie licznych w Mauretanii Cezarejskiej oraz w Trypolitani.

Przegląd tabel prowadzi do następujących wniosków. Ogółem na badanym obszarze występują w źródłach od Gordiana III do końca rzymskiego panowania w Afryce 82 miasta z tytułami municypiiów i 62 z tytułami kolonii²⁶. Podział ich na poszczególne prowincje afrykańskiej diecezji obrazuje poniższe zestawienie.

Tabela

	A. Municipia	B. Kolonie
I. Afryka Prokonsularna	37 ^a	27
II. Byzacena	9	11
III. Mauretania Cezarejska	9 ^b	10 ^c
IV. Mauretania Sitifeńska	11	3
V. Numidia	11 ^d	7
VI. Trypolitania	5	4
Ogółem w Afryce	82	62

Razem poświadczonych miast 144, w tym 3 municipia awansują do rangi kolonii, Aneks, I A 30 por. B.15; A 31 por. B. 18; A 32 por. B. 20.

^a W tym jedno poświadczone przypuszczalnie w III w. (nr 6) i jedno o niepewnej nazwie (nr 14), por. aneks.

^b Lub 7, jeśli zaliczyć do kolonii nr 4 i 9, por. aneks.

^c Lub 12 — por. przypis *b*.

^d W tym 3 o niepewnej nazwie (nr 1, 8, 11), por. aneks.

Według bardzo przybliżonych ocen, opartych głównie na danych epigraficznych i na wykazach biskupów uczestniczących w kościelnych synodach, było w rzymskiej Afryce epoki późnego Cesarstwa w sumie przynajmniej 500 miast²⁷. Jeśli uwzględnić fakt, że jedynie część źródeł mogła się zachować oraz rolę przypadku w tym, że poświadczono są takie a nie inne ośrodki, wydaje się, iż liczba około 150 miast legitymujących się tytułami municypium i kolonii stanowi pokaźny odsetek całości, tym bardziej, że znaczna niewątpliwie część miast afrykańskich nie osiągnęła do połowy III w. rangi municypium ani kolonii²⁸.

Z drugiej strony nie można przeceniać w rozważaniach nad badanym tu zagadnieniem czynnika przypadkowości. Antycznych pisarzy późnej epoki, zwłaszcza chrześcijańskich, na ogół mało interesował problem tra-

²⁶ Najpóźniejsze świadectwa przypadają nawet na VI i VII w. Por. tabele, I. A 10, 33, 37; B 8 oraz II. A 5 i V. A 8.

²⁷ Por. G. Charles-Picard, *La civilisation de l'Afrique romaine*, Paris 1959, s. 22.

²⁸ Dotąd nie dysponujemy katalogiem miast rzymskiej Afryki. Jeśli idzie o dane epigraficzne, według samego tylko X indeksu C. (*provinciae, civitates, pagi, vici*), s. 246—276, w sumie 24 miast, które nie należą do tabel, miało tytuły municypiiów lub kolonii przed 235 r., lub otrzymało je w nie dającym się określić czasie. Trzeba do tego dodać dane z pozostałych wydawnictw źródeł epigraficznych oraz ze źródeł literackich. Zjawisko przetrwania *civitates peregrinae* do Sewerów podkreśla F. De Visscher, op. cit., s. 240 nn. oraz — na konkretnych przykładach z dawnego terytorium punickiej Kartaginy — H.-G. Pflaum, *La romanisation de l'ancien territoire de la Carthage punique...*, „Antiquités Afric.” t. IV, 1970, s. 85—89.

dycyjnego statusu miast²⁹. Nawet w itinerariach stwierdzamy błędy i opuszczenia. Najważniejsze źródło, dostarczające najwięcej i to lokalnych danych stanowią więc inskrypcje, co też znajduje odbicie w tabelach. Jeśli tytuły municypium i kolonii występują w badanym okresie w 150 niemal ośrodkach miejskich, musiały istnieć po temu ważkie powody.

Wśród miast, które weszły do tabel, znajduje się większość ważniejszych kolonii afrykańskich, zwłaszcza tytularnych, powstających od II w. w toku procesu romanizacji. Uderza natomiast rzadkość świadectw z późnej epoki o pierwotnych, rzeczywistych koloniach, osadach weteranów i proletariuszy okresu julijsko-klaudyjskiego. Odnosi się wrażenie, iż ośrodki te przeżyły już swą świetność, że giną w cieniu później powstałych, dochodzących do pełni rozkwitu w dalszych stuleciach. Niekiedy jednak termin *colonia* zastąpiony bywa ogólnikowym terminem *civitas* dlatego, że zaszczytna ranga miasta była powszechnie znana. Tym się tłumaczy mała stosunkowo liczba wzmianek o kolonii Kartaginie, stolicy diecezji, która dla Orozjusza na przykład była po prostu *Carthago magna*³⁰.

Przed wszystkim wszakże tabele świadczą, że wśród miast podających do schyłku starożytności swój status zdecydowanie przeważają małe miejscowości, na ogół słabo znane ze źródeł, często jedynie z nielicznych inskrypcji. Są wśród takich skromnych zapewne ośrodków kolonie³¹, zwłaszcza jednak miasta tradycyjnie uważane za niższe w komunalnej hierarchii — municypia. Jak stwierdzono w literaturze, małe municypia w gęsto zaludnionych rolniczych okręgach stanowią specyficzny rys urbanizacji rzymskiej Afryki³². Znamienne jest, że Ammianus Marcellinus wśród wielu innych pisarzy obojętnych dla prawno-ustrojowych różnic między miastami, podaje jednak przykłady kilku takich małych municypiów w Mauretanii. Dwa z nich przynajmniej występują jedynie u tego historyka³³. Na mapie rzucają się w oczy duże zgrupowania municypiów (przeplatających się zresztą z koloniami) w dorzeczu środkowego Bagradasu i Ued Miliiana³⁴. Dość znaczne zagęszczenie municypiów można też zaobserwować w Mauretanii Sitifeńskiej. Wystąpiłoby to na mapie również w Mauretanii Cezarejskiej i Trypolitani, gdyby dało się dokładnie umiejscowić ośrodki znane tylko z itinerariów, prawdopodobnie dość późne³⁵.

Punktem wyjścia dla naszych rozważań było stwierdzenie, że miasta afrykańskie podają przez cały okres późnego Cesarstwa swój status. Analiza tabel przynosi następną obserwację: świadectwa te nie ograniczają się do wielkich i znanych ośrodków; wprost przeciwnie, tytułem kolonii,

²⁹ By podać jeden tylko konkretny przykład — jakaż różnica między statystyką afrykańskich miast w V ks. *Nat. Hist.* Pliniusza, § 1—46, a geograficznym opisem Afryki u Orozjusza, I 90—93, który wszystkie miasta określa jako *civitates*!

³⁰ Oros. I 92.

³¹ Np. Abitina w Afryce Prokonsularnej, tabele I. B 1 lub Uppenna w Byzacenie, II. B 10.

³² Por. np. H.-J. Diesner, op. cit., s. 113 i przyp. 131.

³³ Por. tabele: III. Mauretania Cezarejska A. 9, Zucchabar (Amm. Marc. XXIX 5, 20). IV. Mauretania Sitifeńska, A 1, Adda (Amm. Marc., tamże 28); 11 — *ense municipium?* (Amm. Marc., tamże 37). O dalszym mauretańskim municypium zdaje się świadczyć wzmianka Ammiana o tybylczycach *municipes*, obywatelach nieznanego z nazwy miasta (tamże 43).

³⁴ Jest to zresztą zrozumiałe, gdyż mamy do czynienia z rejonami o notorycznie intensywnej urbanizacji. Wśród takich municypiów podamy przykładowo miejscowości, w których znaleziono zaledwie po kilka lub kilkanaście inskrypcji: tabele, Afryka Prokonsularna A 1, Abbir; 8, Aulodes; 9, Aunobaris; 12, Cincari; 21, Tepelte; 24, Thagari Maius.

³⁵ Takie jak Cisi i Rusippisir w Mauretanii Cezarejskiej, tabele III. A 2 i 6, czy Digidida-Municipium Selorum w Trypolitani, VI. A 1.

a nawet municipium, reklamuje się masa niepozornych zgół, wydawałoby się, miejscowości. Z tą konkluzją wypadnie przejść do przyczyn wspomnianego zjawiska.

W artykule „Municipium” E. Kornemann tłumaczył fakt afiszowania się miast afrykańskich uroczystą tytulaturą jeszcze w III i IV w. szczególną dumą ośrodków o świetnych tradycjach. Położył więc główny nacisk na psychologiczny niejako aspekt problemu³⁶. Należy jednak zapytać o głębsze przyczyny owej dumy, zwłaszcza mniejszych ośrodków. Trzeba tu zwrócić uwagę na ekonomiczne podłoże rozwoju miast rzymskiej Afryki.

W literaturze dość powszechnie panują poglądy o postępującym w dobie późnego Cesarstwa upadku miast, o gospodarczej ruinie rządzącego nimi stanu kuriałów. Przyczyniał się do tego bezwzględny interwencjonizm państwa, wzrost ciężarów podatkowych i wszelkiego rodzaju świadczeń w połączeniu z drobiazgową kontrolą nad całym życiem gospodarczym miejskich ośrodków. Nie ulega wątpliwości, że w skali ogólnej także w Afryce sytuacja kuriałów stawała się coraz cięższa w ciągu IV w., a znacznie się pogorszyła u schyłku tego stulecia i na początku następnego. Nie przypadkowo już w okresie kryzysu III w. znikają ze źródeł epigraficznych wzmianki o *summae honorariae* płaconych przez zamożniejszych obywateli za dostęp do urzędów i dość szybko kurczy się po 235 r. ilość dobrowolnych świadczeń na cele publiczne, masowe jeszcze za Sewerów zjawisko *liberalitas*. W późnym Cesarstwie na hojność dla miejskich *patriae* mogła sobie pozwolić niemal już tylko oligarchiczna grupa bogaczy, lokalnych *principales*.

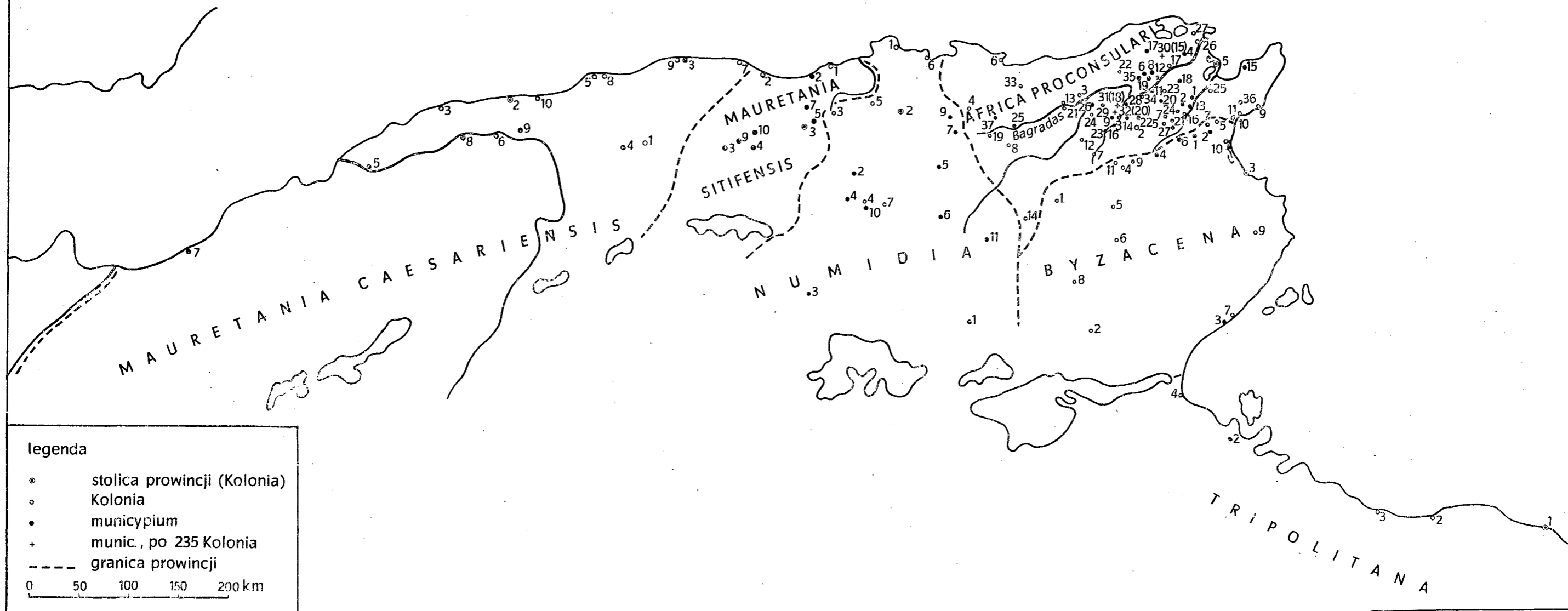
Nie sposób jednak przyjąć, by gospodarcze podstawy bogactwa miast afrykańskich mogły ulec nagłemu wyczerpaniu. Nie da się dowieść, że w skali globalnej zmniejszyła się moc produkcyjna średnich i wielkich majątków ziemskich zaopatrujących Afrykę i Rzym w pszenicę i oliwę, choć na skutek rosnącego kryzysu siły roboczej wzrastał areał nieuprawnej ziemi. Znaczna i najbogatsza część diecezji — Afryka Prokonsularna, Byzacena i Numidia — cieszyła się niemal niezamąconym pokojem do końca IV w. i nadal wytwarzała poważne nadwyżki produkcyjne. W artykule poświęconym ustrojowi municypalnemu nie mogę szerzej zajmować się tym doniosłym zagadnieniem, lecz chcę zwrócić uwagę na pewne jego aspekty omawiane w najnowszej literaturze, a ściśle związane z rozważaną tu kwestią.

W ostatnich latach występuje na odcinku afrykańskim zasadniczy zwrot w badaniach ciągle jeszcze niedostatecznie opracowanej epoki późnego Cesarstwa. Mnożą się zastrzeżenia przeciw zbyt uogólnionym sądom, między innymi właśnie na temat bardzo skomplikowanej kwestii „upadku” miast³⁷. Podnoszą się głosy o konieczności uwzględnienia specyfiki poszczególnych zróżnicowanych regionów gospodarczych składających się na afrykańską diecezję, o należytej ocenie bardzo nierównego tempa rozwo-

³⁶ E. Kornemann, *Municipium*, col. 575. Uczony ten wspominał jedynie o *Nachblüte* afrykańskich miast, bez bliższych wyjaśnień.

³⁷ Przeciw rozciąganiu na Afrykę ogólnej tezy o upadku miast zachodniej części Imperium w IV w. wystąpił ostatnio zdecydowanie G. Charles-Picard (*La Carthage de Saint Augustin*, Paris 1965, s. 17 i 27 nn.), przytaczając przeciw niej poważne argumenty archeologiczne i epigraficzne; w tymże sensie H.-I. Marrou w rec. książki P. Brown, *Augustine of Hippo*, której autor nie uwzględnia wyników nowszych badań świadczących o *l'extraordinaire vitalité des cités africaines au Bas-Empire* („Revue des Etudes Lat.” t. XLV, 1967, s. 179 n.).

MUNICIPIA I KOLONIE W RZYMSKIEJ AFRYCE W EPOCE PÓŹNEGO CESARSTWA

ju tych lub innych obszarów czy nawet całych prowincji. Na gruntowne opracowanie zasługuje uchwytny w Afryce problem rozkwitu okręgów, które pod rzymskim panowaniem zaczęły się rozwijać później niż inne. Tym postulatom i nowym perspektywom badawczym sprzyjają prowadzone w ostatnim okresie prace na wielu stanowiskach archeologicznych epoki późnorzymskiej oraz związana z tym pogłębiona analiza źródeł literackich.

I tak podkreśla się gospodarczy awans Byzaceny i południowej Numidii, obszarów, na których w późnych czasach rozwijała się przede wszystkim produkcja oliwy, swą dochodowością górująca nad tradycyjną gospodarką zbożową najżyźniejszych rejonów Afryki Prokonsularnej. Tunezyjscy historycy i archeolodzy silnie podkreślają fakt, że właśnie w IV w. nastąpił dzięki kulturze oliwki nowy okres ekonomicznej *prosperity* stepowego obszaru południowo-zachodniej części Byzaceny z koloniami Capsa, Sufetula i Thelepte³⁸ (zarejestrowanymi w tabelach), miastami kwitnącymi do okresu arabskiego³⁹. Ze swej strony L. Foucher skonstatował w monografii o Hadrumetum, stolicy Byzaceny, że w późnym Cesarstwie uległ zapiaszczeniu i stracił znaczenie ośrodka wywozowego jej port, co pchnęło transport oliwy ku północy, na drogi wiodące do portów prowincji prokonsularnej. Na podstawie badań archeologicznych okolicy Thysdrus i Hadrumetum Foucher doszedł do wniosku, że ekonomiczną podporą miast Byzaceny była w IV w. warstwa średnich posiadaczy ziemskich produkujących głównie oliwę⁴⁰. Na tym więc choćby przykładzie i na podobnych trzeba by zrewidować poglądy o upadku warstwy kuriałów. W źródłach epigraficznych wzorem takiego producenta może być Dion z małej nadmorskiej kolonii Uppenna na północ od Hadrumetum, również występującej w tabelach⁴¹. Ów *pius vir* szczyci się, że zasadził cztery tysiące drzew, zapewne oliwnych⁴².

Także jednak dorzecze środkowego Bagradasu, w którym obserwujemy szczególną koncentrację miast z tytułami kolonii i municypiów, pozostało w późnym Cesarstwie regionem intensywnej kultury oliwnej prosperującej obok tradycyjnej uprawy zbóż⁴³. Dalej na wschód to samo można powiedzieć o dorzeczu Ued Miliana, z jego drugim zgrupowaniem miast widocznym na mapie. W swym cennym studium o historii kolonii Thuburbo Maius od schyłku IV do połowy V w. L. Maurin stwierdza, że miasto kwitło do okresu wandalskiego, a nawet po wandalskim podboju pozostało ośrodkiem produkcji oliwy, choć straciło miejski charakter⁴⁴. Dzięki systematycznym badaniom archeologicznym kolonii Sufetula (Sbeitla) w Byzacenie, pracom nastawionym głównie na poznanie cywilizacji paleochrześcijańskiej, N. Duval skonstatował, że jeszcze w okresie bizantyjskim miasto było zamożne i kwitnące, o czym zdają się świadczyć liczne bazyliki⁴⁵. Także nadbrzeżne miasta Trypolitani bogate

³⁸ Tabele, Byzacena B. 2, 6, 8.

³⁹ Por. Khaled Belkhadja, *De la crise de la civilisation romaine à l'Islam*, [w:] *Histoire de la Tunisie. L'Antiquité*, Tunis [1971], s. 273 nn.

⁴⁰ L. Foucher, *Hadrumète*, Paris 1964, s. 320 nn.

⁴¹ Tabele, Byzacena B 10.

⁴² ILT 243.

⁴³ Belkhadja, op. cit., s. 275.

⁴⁴ L. Maurin, *Thuburbo Maius et la paix vandale*, „Les cahiers de Tunisie” t. XV, 1967, s. 225—254.

⁴⁵ N. Duval, *Inscriptions byzantines de Sbeitla (Tunisie)*, MEFRA 83, 1971, s. 423—443.

ciły się w dobie dominatu na produkcji oliwy, która, jak wykazują ostatnie odkrycia archeologiczne, trwała w strefie limesowej jeszcze w V w. ⁴⁶

Dane archeologiczne i epigraficzne uwierzytelniają niedoceniony w literaturze sąd anonimowego autora geograficznego dziełka z późnej epoki, stanowiący niejako podsumowanie lokalnych danych, że w gospodarstwie w życiu imperium Afryka *p a e n e i p s a omnibus gentibus usum olei praestat* ⁴⁷. Z kolejności wyliczenia afrykańskich prowincji wynika, że *Africae regio* odnosi się do Afryki Prokonsularnej z Byzaceną, najważniejszych prowincji annonarnych, które od czasu, gdy Egipt zaczął swym zbożem zasilać Konstantynopol, stały się podstawą zaopatrzenia starej stolicy, Rzymu, w pszenicę i oliwę. W tym też sensie trzeba ograniczyć ogólnik anonimowego geografę *omnibus gentibus* w każdym razie do *pars Occidentis*. O szczególnym znaczeniu dostaw z Afryki i ciągłej obawie Rzymian o dowóz żywności z tego kraju świadczą u schyłku IV w. listy Symmacho. Prócz tego, w porcie Ostii znaleziono epigraficzne pokwitowania odbioru transportów oliwy z Kartaginy, źródło bardzo ważne, choć rzadko cytowane. Pierwszy z tych dokumentów nosi datę 373 ⁴⁸.

Zresztą *Expositio totius mundi et gentium* poświadczą, iż także inne prowincje afrykańskiej diecezji, Mauretania i Numidia, bogacą się na handlu swymi produktami oraz niewolnikami, a obfitują w zboże ⁴⁹. Z drugiej strony badania archeologiczne dowodzą zamożności i dalszego pomyślnego rozwoju w IV w. ośrodków takich, jak kolonia Sitifis (Sétif), stolica nazwanej od niej Mauretanijskiej, czy kolonia Cuicul (Djemila) w Numidii ⁵⁰. W rejonie Sitifis mnożyły się od III w. obronne osady, *castella*, przekształcające się stopniowo w niewielkie miasta ⁵¹. Być może podobna była geneza wielu małych municypiów mauretańskich powstałych na szlakach handlowych, które od III w. pojawiają się w itinerariach ⁵².

Tak więc nowe badania potwierdzają dziś tezę E. Albertiniego piszącego przed czterdziestu laty o względnej jeszcze w IV w. *prosperity* Afryki, którą kraj ten zawdzięczał zwłaszcza produkcji oliwy ⁵³. Pozwala nam to wyciągnąć ostateczne wnioski z rozważań nad ustrojem afrykańskich miast epoki późnego Cesarstwa. Trudno negować, że wobec nasilającego się szczególnie na Zachodzie kryzysu wewnętrznego, który od końca IV w. nie ominął Afryki, między innymi wobec rosnącego ucisku fiskalnego spadającego na kraj będący za rządów Honoriusza *maxima regni pars*, stan kuriałów znajdował się w coraz gorszej sytuacji i niejedno miasto bezpowrotnie utraciło dawną świetność doby Antoninów. Na tle jednak bardzo ostrego kryzysu i upadku miast w europejskich prowincjach rzymskiego Zachodu zdobywanych przez barbarzyńców,

⁴⁶ Por. R. Rebuffat, *Deux ans de recherches dans le sud de la Tripolitaine*, "Comptes rendus Acad. Inscr.", 1969, s. 189—212.

⁴⁷ *Expositio totius mundi et gentium*, ed. J. Rougé 61. Znamienne jest, że po wyliczeniu pódów, w które obfituje Afryka: zbóż, bydła, oliwy, następuje zdanie o wielkiej ilości miast (*civitates*) z Kartaginą na czele.

⁴⁸ AE 1912, 62—70.

⁴⁹ *Expositio*, 60.

⁵⁰ Tabele: Mauretania Sitifeńska, B 3, Sitifis; Numidia, B 3, Cuicul. W literaturze por. np. P.-A. Février, *Djemila*, Alger 1968, s. 19 nn.; tenże, *Fouilles de Sétif. Les basiliques chrétiennes du quartier Nord-Ouest*, Paris 1965.

⁵¹ P.-A. Février, *Aux origines de l'occupation romaine dans les hautes plaines de Sétif*, „Les Cahiers de Tunisie” t. XV 1967, s. 64.

⁵² Tabele, Mauretania Cezarejska, B; Mauretania Sitifeńska, B.

⁵³ E. Albertini, *Un témoignage de saint Augustin sur la prospérité relative de l'Afrique au IVe siècle*, [w:] *Mélanges P. Thomas*, Paris 1930, s. 1—5. Por. T. Kotula, *Studia nad problemem afrykańskiej annony*, PH XLIX, 1958, z. 1, s. 20.

miasta Afryki zachowały przynajmniej względny dobrobyt, przy czym w niektórych częściach diecezji nowe i niewielkie jeszcze ośrodki dopiero rozkwitały.

Szczytowanie się przez afrykańskie miasta tradycyjnym rzymskim statusem, uroczystymi tytułami *municipium* i *colonia*, było niewątpliwie wyrazem lokalnej dumy „małych podobizn Rzymu”. Duma ta znajdowała wszakże uzasadnienie we wcale pomyślniej gospodarce pewnej liczby znaczniejszych miast i masy małych miejscowości, którym municypalny lub kolonialny status przydawał splendoru. Niewątpliwie przesadzał w okresie wandalskim anonimowy autor żalów za utraconą Afryką, tęsknie wspominając jej *tantae splendidissimae civitates*, w znacznej mierze całkiem skromne⁵⁴. Jednakże w istocie rzeczy dopiero grabieżcze rządy Wandalów przyczyniły się do upadku instytucji antycznego miasta i do ekonomicznej katastrofy większości miejskich ośrodków Afryki. Jeszcze w początkach V w. siły wytwórcze w afrykańskim rolnictwie usprawniły lokalną dumę mieszkańców municypiów i kolonii, nawet jeśli graniczyła ona ze snobizmem.

ANEKS

I. Afryka Prokonsularna

A. Municipia

Lp.	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
1	Abbir (Hr el-Chandak)	ILA 296	305/306	
2	Abbir Cella (Hr en-Naâm)	C.12344	246	
3	Agbia	C.1550	293—305	
		C.27415	307—323	
		C.1552	367—383	
4		C.22076	383—388	
5	(Ain-Dżal) Apisa Maius	C.25377	408	
		C.23843	od 286	H.-G. Pflaum, <i>Ant. Afr.</i> 4, 1970, s. 86; w C.774, litery III w.: <i>municipes Api</i> [senses maiores]; w literaturze przyjęto uważać wzmianki o <i>municipes</i> za dowód statutu municipium, lecz por. Dig.L 1, 1/Ulp./
6	Avedda	ILA 438	III w.?	Formuły: eq/ues/R/omanus/ i <i>splendidissimus ordo</i>
7	Avitta Bibba	ILT 674	305/306	
		C.12275	395—423	
8	Aulodes	C.14355	367—383	
9	Aunobaris	C.15563	292—305	
10	Canapium municipium	<i>Acta concil. Lateran.</i>	646	
11	Chidibbia	C.1336=14876	253—268?	H.-G. Pflaum, op. cit., s. 93 i I. Calabi Limentani, <i>Epigrafia Lat.</i> , Milano 1968, s. 169 n. (<i>invictus</i>)
		C.1329	276—282	
		C.1335	293—305	
12	Cincari	C.14769	200—250?	Por. H.-G. Pflaum, op. cit., s. 100

⁵⁴ *De tempore barb.* V, l. 127 nn. (ed. Morin, Campoduni 1917).

Lp.	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
13	Giufi	ILT 752	364—375	
14	Mizeoterense (?) municipium	C.1395+ p.938	364—375	
15	Mizigi	C.991	307—337	
16	Mustis	AE 1968, 601 C.15582= 22086+ILT 1732	337—361 379—395	
17	Rucuma	ILT 1197	283/284	
18	Sicilibba	C.25820 C.25821	od 275 296—299	
19	Sua	C.25849	360—363	
20	Sululos	C.23942	364—375	
21	Tepelte	C.12252	293—305	
22	Thabborra	C.23897	313	
23	Thacia	C.15644	307—337	
24	Thagari Maius	C.23972	269	
25	Thagaste	Augustin., <i>Conf.</i> II, 2-3		<i>municèps</i>
26	Thibaris	C.26181 C.26181 a	287—289 293—305	
27	Thibica	C.12229 C.23118	255 309?	
28	Thignica	C.14910+ ILT 308 C.1408 C.*15204	302—305 333—335 393	
29	Thimida Bure	C.15420 por. 15421	293—305	
30	Thizika	ILA 432	238—244	
31	Thubursicu Bure	ILA 506	ok. 260— —261?	A. Beschouch, MEFR 81, 1969, s. 205 nn.
32	Thugga	C.26556, 26633, *26634, 26636 a, 26581, ILA 541, 570—572	205—253	Tamże, s. 207 n.
33	Thullium	Augustin., <i>De cura pro mort.</i> XI, 15; Mansi, <i>Concil. coll.</i> VIII, s. 647	525	
34	Tichilla	C.1353=14891	276—282	
35	Uccula	C.14363	312—324	H.-G. Pflaum, op. cit., s.99
36	Vina	C.960 C.959=12441 C.961	253—268 256 306/307	ILA 322, <i>splen [did (issim- um) municipium]</i> , przed 238? (konsul sprzed 238?); Degrassi, <i>Fasti cos.</i> , 176;

Lp.	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
37	Zattara	C.17268 Mansi, <i>Concil.</i> coll. IX, s. 393	340—350 553	ale por. Barbieri, <i>Albo senat.</i> , nr 1016
I. Afryka Prokonsularna		B. Kolonie		
1	Abitina	<i>Acta mart.</i> , ed. Ruinart, s. 339 n.	304	
2	Bisica	C.1357	316/317	
3	Bulla Regia	AE 1963, 178 AE 1949, 26 C.25524 AE 1953, 87 C.25528	210—250? 317—337 przed 340 367—383 późne Ces.	Pominięto C.25522, gdyż formuła <i>devotus numini maiestatique eius</i> występuje od 210 r.
4	Calama	ILAI. I 247 ILAI.I 262 Augustin., <i>Civ. Dei</i> XXII, 8,20 i <i>Ep.</i> 90 ILAI.I 283 ILAI.I 294= C.17518,19	283 383 IV w.?	
5	Carthago	Ta. ILA 401 AE 1964, 223 C.*1220 C.*12545 <i>Acta purgat. Felicis (Append. II ad Optat.)</i> , ed. Ziwsa, s. 197 n., 21, 23 n.	od 253 od 282 II poł. III w.? od 284?	Wśród fragmentów napisów z epoki późnego Ces., słowo [<i>coloniae</i>] Z okresu po 196 r., może z III w., pochodzi C.23085
6	Hippo Regius	It. 20 AE 1960, 104 Augustin., <i>Civ. Dei</i> , XXII 8, 11, por. 20	314 276	
7	Lares	It. 26		
8	Madauros	ILAI.I 4011 ILAI.I 4012 ILAI.I 2100 ILAI.I 2101 ILAI.I 2105	326—333? ok. 335 360—363 364 367—383	Z III w. może AE 1931,41: <i>sp [lendidissima] col (onia)</i> : „barokowy” styl; kurie municypalne

Lp.	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
		ILA1.I 2106	364—375 lub 375— —392	
9	Neapolis	ILA1.I 2761	538/539	
10	Pheradi Maius	ILA1.I 2759 C.968 ILT 251	540 282/283 IV w.?	Signum w' genet.; „barokowy” styl; <i>curia=ordo de-curionum</i>
11	Pupput	C.24095	282	
12	Sicca Veneria	C.24093 C.1632 C.16258 C.15881	307—323 253—268 331—367 IV w.?	„Barokowy” styl elogium ku czci <i>v.c.curator reip.</i> , przemawia za IV w.
13	Simitthus	It.43 Ta. C.22196 a C.22197	335—357 350—353	
14	Theveste	It.27		
15	Thizika	AE 1952, 41	III w. po 238—244?	Do Gordiana III municipium (por. I.A 30); <i>curiales</i> — zapewne kurii municypalnych; <i>tribus Romana</i>
16	Thurburbo Maius	C.848 ILT 719 C.23984	238—244 283 337—340	
17	Thurburbo Minus	ILA 414	III w.?	<i>Consularis vir, curator</i> miasta; „barokowy” styl; por. PIR 1 ² , s. 79, nr 464 i C.25523
18	Thubursicu Bure	C.* 1430 C.1437+15254 C.25998 C.15258 C.15267	od 261 j.w. j.w. 293—305 360—363	A. Beschaouch, op. cit., s. 207
19	Thubursicu Numidarum	ILA1.I 1268 ILA1.I 1269 ILA1.I 1272	270 270—275 293—305	
20	Thugga	C.26582 ILA 566 C.1487 C.26560 ILA* 513 C.26563 C.15516 C.26566	od 253 253—268 261 276—282 286—290 286—305 293—305 295	Tamże, loc. cit.

Lp.	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
21	Thunusuda	C.26567+	295	
		+26573+		
		ILA 532		
		ILA 531	298	
22	Vaga	C.22193	350—353	
		C.22194	360—363	
23	Vallis	C.21995	286—305	H.-G. Pflaum, op. cit., s. 78
		ILT 1732		
		(C.22016)	od 293	
		C.22004	317—326	
		C.22005	317—337?	
24	Uchi Maius	C.22006	j.w.	Okres 222—235 stanowi <i>terminus a quo</i> dla C.26275: <i>colonia -Alexandriana</i>
		C.15450	270—275	
		C.15451	307—337	
25	Uthina	C.15452	364—378	
		ILA 572	205—253	
26	Utica	C.24015	od 253?	Opuszczono: C.1181, <i>cos. suff.</i> z okresu 193—285 (Barbieri, <i>Albo senat.</i> , nr 1955); 1183, jedynie paleografia, niepewna (koniec III, pocz. IV w.); AE 1961, 201, martelaż nazwiska nieokreślonego ces. (Maksym. Trak.?)
		Ta.		
27	Uzalis	ILA 572	205—253	
		Augustin., <i>Civ. Dei</i> , XXII 8, 21		

II. Byzacena

A. Municipia

1	Abthugni	<i>Acta purgat. Felicis (Append. II ad Optat.)</i> , ed. Ziwsa, s. 197, 16	314	Z okresu po 196 r., może z III w., pochodzi C.23085
2	Biiia	C.11185, por. 23073 i p.2337	IV w.?	<i>Muni [cipes?]</i> ; data por. H.-G. Pflaum, op. cit., s.96
3	Macomades Minores	It.59		Nazwa m., por. C. s. 923
4	Muzuc	C.12062	293—305	
5	Segermes	C.12063	307—337	
		C.*11169	238—244	
		C.23066	271—275	
		C.11172	278	
6	Senta	<i>Acta concil. Byzac.</i>	641	
		C.23114	270—275	
7	Thaca (?)	C.11195	od 286	H.-G. Pflaum, op. cit., s. 88 n.; nazwa m. — C., <i>indices</i> , s. 267

Lp.	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
8	Usilla	Ta.		
9	Uzappa	C.11935	262—283	A. Beschaouch, op. cit., s. 203 n., 208

B. Kolonie

O niepewnej restytucji * [colon]ia Val[enti]niana w C.*11775 por. przyp. 22. Opuszczono też C.12145, dwa fragmenty z Hr Sidi Amara, paleografia późnej epoki.

1	Ammaedara	It.26 C.308 C.11532	286—305 299	
2	Capsa	Ta. Ra.		
3	Hadrumentum	It. 58 C.11138 CIL VI 1687 S.H.A., <i>Did.</i> <i>Iul.</i> 1, 2	239—244 321	
4	Mactaris	C.23400 C.23401 C.23415 C.11804	276—282 286—293 od 305 306/307	
5	Sufes	Augustin., Ep. 50	399	
6	Sufetula	ILT 370	282/283	
7	Thaenae	It.59 CIL VI 1685	322	
8	Thelepte	Ta. Ra.		
9	Thysdrus	It.59 Ta.		Z okresu po 196 r., może z III w., pochodzi C.51
10	Uppenna	C.11157	307—337	
11	Zama Regia	CIL VI 1686	322	Z III ^a w. (II poł.?) pochodzi może ILT 574 (tytuł <i>c.v.</i> , brak <i>tribus</i> w nazwisku kursora, „barokowy” styl)

III. Mauretania Cezarejska

A. Municipia

1	Bida	It.39 Ta. Ra.		Nazwa m. por. Miller, <i>Itin. Rom.</i> 941+AE 1969/1970, s. 719
2	Cisi	It.16 Ta.		
3	Iomnium	It.17 Ta.		
4	Quiza	It.13		U Ptol. IV 2, 2 kolonia, co prawdopodobniejsze

Lp.	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
5	Rapidum	C.20836	293—305	U Plin. NH V 2, 21 kolonia, co prawdopodobniejsze, jeśli przyjąć identyfikację z <i>mun. Sugabarritanum</i> u Ammiana; P. Romanelli, <i>Storia prov. afr.</i> , s. 588
6	Rusippisir	Ta.		
7	Siga	It.12 Ra.		
8	Tigava	It.38		
9	Zucchabar	<i>Amm. Marc.</i> XXIX 5, 20		

III. Mauretania Cezarska

B. Kolonie

1	Auzia	C.9045 C.20751 C.9047 C.9020 C.9069	255 przed 260 260 320 320	
2	Cacaseara	It.15 C.*10453 por. 22581	245—249	
3	Cartenna	It.14		Nie wiadomo czy należy tutaj <i>patronus coloniae</i> z AE 1955, 158, data niepewna (209—211?)
4	Gilva	It.13		
5	Icosium	It.15		
6	Oppidum Novum	It.38		
7	Rusazu	AE 1921, 16	244	
8	Rusguniac	It.16 AE 1956, 160 b C.9045 C.9047	239/240? 255 260	
9	Rusuccuru	It.16 i 39 Ta.		W <i>Ra.munic.</i> błędnie; por. C. s. 766 i P. Romanelli, op. cit., s. 270
10	Tipasa	It.15		

IV. Mauretania Sitifeńska

A. Municipia

1	Adda (? Addense municipium)	<i>Amm. Marc.</i> XXIX 5, 28		Zapewne raczej w <i>Maur. Sitif.</i> niż <i>Cesar.</i> ; por. P. Romanelli, op. cit., s. 589
---	-----------------------------	---------------------------------	--	--

Lp	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
2	Choba	It.18 Ta.		
3	Equizeto	Ra. C.10430	293—505	W C.9045 (z Auzia) kolonia, raczej błędnie, przez analogię do uprzednio tam wyliczonych kolonii
4	Lemellef	C.8809	246—249	
5	Mopth...	Ta.		
6	Ruzai	Ta.		
7	Satafis	C.8396 i 20268	III w.?	Tytuł <i>eq. R.</i> i funkcje <i>curator</i> (od 196) i <i>dispunctor</i> (w <i>Maur.</i> w III i IV w.)
8	Sava	It.39 Ta.		
9	Tamascam	Ta.		
10	Thamallula	Ta.		Zapewne taka nazwa m. (tak w napisach, por. C. s. 1942), a nie Tamannuna, jak w Ta.
11	...ense municipium (?)	<i>Amm. Marc.</i> XXIX 5, 37		Zapewne raczej w <i>Maur. Sitif.</i> niż <i>Cezar.</i> ; P. Romanelli, op. cit., s. 591

IV. Mauretania Sitifeńska

B. Kolonie

1	Igilgili	It.18 Ta.		
2	Saldae	It.17 i 39 Ta. C.20683 C.8931	293—305 od 311	
3	Sitifis	It.40 Ta. AE 1912, 158 C.10342 C.10365 C.*10354 C.8473 C.22405 C.8480	238 238 238 249—251 259—268 337—340 383—392	

V. Numidia

A. Municipia

1	Cellae Nigrensium Maiorum (?)	C.2480 i 2481	267	Por. C. s. 276, 953, 1716 oraz <i>indices</i> , s. 252
2	Diana	C.22466	268—270	
3	Gemellae	AE 1946, 39	256?—259	

Lp.	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
4	Lambiridi	C.4413 C.4414	268—270 307—337?	Por. C., <i>indices</i> , s. 164, lecz por. 166 (<i>divo</i> na końcu tytulatury cesarskiej)
5	Macomades	C.18698	303	
6	Mascula	C.22302	255—259	
7	Nattabutes	AE 1895, 82	364—378	
8	Puteosidet (?) municipium	AE 1967, 554	VI w.?	P.-A. Février, J. Marci- let-Jaubert, MEFR 78, 1966, s. 157 nn.
9	Thibilis	C.22276 C.22277	286—305 293—305	W AE 1907, 5 (z Thibilis), III w.? (<i>eq.R., liberalitas</i>), jest nazwa <i>colonia</i> T[.....]; jeśli to odnosi się do Thi- bilis, powstaje sprzeczność z danymi cytowanych miliar- iów z końca III w., któ- rym należy wierzyć
10	Verecunda	C.4220 C.4223 C.*4221 C.4226	282 283/284 284 317—337	
11	[Unenie]nse (?) municipium (Hr-el-Abiod)	AE 1909, 222 AE 1933, 159	364—367 388—392	L. Leschi, <i>Etudes d'épigraphie... afric.</i> , Paris 1957, s. 282 n., 298 n.

B. Kolonie

1	Chullu	C.8210	po 251	W It.19 błędnie: <i>municipium</i> ; miasto było jedną z IV <i>coll. Cirt.</i>
2	Cirta (Constantina)	It. 28 i 41 Ta. <i>Gesta apud Zenophilum (Append. I ad Optat.)</i> , ed. Ziwsa, s. 186, 19	303 340—350 388—392	
3	Coloniae Cirtenses Cuicul	ILA1.II 619 Augustin., <i>Contra Cresc.</i> III 29 ILA1.II 3596 Ta. AE 1912, 132 +1941, 175	251 238—253?	H.-G.Pflaum, <i>Carrières procur. éq.</i> , Paris 1960, s. 864; B.E. Thomasson,

Lp.	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
4	Lambaesis	C.8329	238—253?	<i>Statthalter... Nordafrikas</i> , Lund 1960, s. 233 nn. B.E.Thomasson, op. cit., s. 234 n.
		AE 1911, 104	253	A.H.M. Jones, J.R. Mar- tindale, J. Morris, <i>Proso- pogr. Late Emp.</i> , Cambri- dge 1971, s. 964.
		AE 1908, 240	koniec III pocz. IV w.	
		AE 1916, 20	360—363	AE 1920, 22 wryto w Lambaesis być może jako stolicy Numidii, więc 196 — — do reformy Dioklecjana
		AE 1946, 107	364—367	
		<i>Cypr. Ep.</i> 59, 10		
		C.2661	280—284?	
		AE 1920, 13	284—305	
		C.10259	285/286	
		C.10256	286/305	
		C.10258	293—305	
		C.18262	293—306 lub 306— — 337	
		C.22355	305/306	
		C.18260	305—311	
		C.2720	306/307	
C.10228	306/307			
C.10229	306/307			
C.2721	307—337			
C.18240	307—337 lub 337—340			
5	Milev	AE 1916, 11	360—363	
		Ta. Ra.		
		C.8210	po 251	
6	Rusicade	ILA1.II 590	340—350	
		Ta. C.8210	po 251	
7	Thamugadi	ILA1.II 24	269	
		C.10203	235—238	AE 1908, 12, budowa bib- lioteki, hojna <i>liberalitas</i> , może przed 235 r.
		C.10214	235—238	
		C.17878	240	
		C.10216	244—249	
		C.10213	252	
		C.2382	253—259	
C.22316	od 253			
		C.2381	255	Por. I. Calabi Limentani, op. cit., s. 170 (<i>invictus</i> w cyt. napisie z Thamugadi odnosi się do nieokreślonego cesarza, por. C., <i>indices</i> , s. 174)
		C.2380	256	

Lp.	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
		C.2383	259—268	
		C.22315	268—270	
		C.10217	274	
		C.22317	276—282	
		AE 1948, 117	282	
		C.10219	282	
		C.17882	od 284	
		AE 1949, 31	293—305	
		C.2385 a	293—305	
		C.10218	293—305	
		C.17883	293—305	
		C.10222	305/306	
		C.17884 a-b	305—311	
		C.17887	od 306	
		C.*22330	306/307	
		AE 1949, 31	306—337	
		C.17886	307—312	
		C.17885	307—337	
		C.22318	307—337	
		C.22327	307—337	
		C.22333	307—337	
		AE 1946, 67	308	
		C.10206	308	
		C.10211	308	
		C.10223	308	
		C.10224	308	—324
		C.22311	308	
		C.22326	308	
		C.22334	309—313	
		AE 1949, 134	360—363	
		C.2387	360—363	
		C.2403	363—365	L. Leschi, op. cit., s. 253 nn.
		AE 1913, 25	od 367	

VI. Trypolitania

A. Municipia

1	Digdida. Municipium Selorum	Ta.		
2	Gigthis	It.60 C.11031	355—360	
3	Pisida	Ta.		
4	Tubactis	Ta.		
5	Zita	It.60 Ta.		

Lp.	Nazwa miasta	Źródła	Data	Uwagi
B. Kolonie				
1	Lepcis Magna	It. 63 Ta. IRT 283 IRT 284/AE 1950, 206, por. tamże, 208/ IRT 467 IRT 563 IRT 282	202-poł. III w.? 258/260/-268 ok. 317 355—360 IV w.?	AE 1950, 208 <i>Paleografia</i>
2	Oea	It.62 Ta.		
3	Sabratha	It.61 IRT 111 IRT 104	przed 383? IV w.?	<i>Paleografia</i> , por. IRT, s. 24
4	Tacapae	It.59 Ta. Ra.		

Тадеуш Котуля

ИССЛЕДОВАНИЯ МУНИЦИПАЛЬНОГО СТАТУТА ПОЗДНЕЙ ИМПЕРИИ.
МУНИЦИПИИ И КОЛОНИИ В АФРИКЕ

Автор статьи ставит себе задачу исследования причины сохранения особенно в римской Африке, и то в некоторых случаях до самого исхода античной эпохи, обычая определять категорию города по традиционному статусу муниципия или колонии. Принято считать, что после эдикта Каракаллы практическое значение права римского гражданства потеряло свой привилегированный характер, а вместе с тем те выгоды, которые давало продвижение по ступеням римского статуса типа муниципия и колонии. Полемизируя с точкой зрения Е. Корнемана автор пытается доказать, что самое дарование городам статуса муниципия или титулярной колонии продолжалось в Африке до правления Валериана и Галиена (253—268). Однако пользование традиционными названиями оставалось живучим весьма долго в практике африканских городов. Это явление было отмечено Корнеманом, а за ним другими исследователями, причем сильно подчеркивалось исключение, каким являлись римские города в Африке на фоне общего уравнивания гражданских и политических прав городов, что нашло свое выражение в бесцветном термине *civitas*. По мнению Корнемана мы имеем дело с особенным восприятием „муниципальной гордости”.

Автор предпринял попытку объяснить каковы были более глубокие причины рассматриваемого явления. Для этой цели автор сопоставляет на таблицах в приложении источники сообщающие о статусе африканских городов с 235 г.н.э. до VII в. (надписи, подорожники, свидетельства древних авторов). Результаты таблиц нанесены на карту шести провинций африканского диоцеза.

В общем на исследуемой территории в данный период подтверждены в источниках

82 муниципии и 62 колонии, т.е. около 150 городов, что составляет существенный процент в отношении почти 500 городских центров всего диоцеза. Следует отметить, что среди городов попавших в таблицы значительную часть составляют относительно небольшие и довольно поздно основанные центры, хозяйственное значение которых пожалуй возрастает в течении IV в. Излагая мнения исследователей усомняющихся в правильности слишком огульного мнения об упадке городов римской Африки в эпоху поздней империи, автор подчеркивает экономическое расслоение, значительные отличия в степени развития отдельных районов, и устанавливает — в согласии с литературой вопроса, — что именно начиная с IV в. некоторые округа диоцеза вместе с их городами обогаются, производя и торгуя оливковым маслом, особенно вывозя его в Италию. Таблицы и карта показывают, что во многих случаях известные по этому вопросу факты согласуют с положением городов гордящихся статутом муниципии или колонии (нпр. центры южно-западной части Визацены, бассейна среднего течения Баграда и Иед Милиана). Следовательно в свете новых исследований можно воспринять тезис сформулированный в свое время Е. Альбертини и утверждать об относительном преуспеянии некоторых частей африканского диоцеза. Это явление и оправдывало ту местную гордость африканских муниципиев и колоний, часто небольших, но до вандалского периода рационально использующих свои производительные возможности.

Tadeusz Kotula

RECHERCHES CONCERNANT LE STATUT MUNICIPAL SOUS LE BAS-EMPIRE ROMAIN
LES MUNICIPIES ET LES COLONIES D'AFRIQUE

En Afrique Romaine la coutume de souligner le statut de la ville d'après la différentiation traditionnelle: *municipe* — *colonie* s'est prongée dans certains cas, jusqu'à la fin de l'Antiquité. L'auteur s'est proposé d'examiner les causes de le phénomène. On admet généralement qu'après l'édit de Caracalla la prérogative d'être citoyen romain avait perdu beaucoup de sa signification et de son importance pratique. Or, cette prérogative de la citoyenneté romaine entraînait les titres de *municipium* et de *colonia* basés sur les avantages découlant de l'accès aux différents grades du statut romain. En polémisant avec les opinions d'E. Kornemann, l'auteur s'efforce de démontrer que le simple octroi aux cités pérégrines du rang de *municipe* ou de *colonie* „honoraire” n'avait duré que jusqu'à l'époque de Valérien et de Gallien (253—268). Cependant la nomenclature traditionnelle des deux degrés hiérarchiques de l'institution urbaine: *municipe* et *colonie*, avait continué d'être employée bien plus longtemps dans le diocèse d'Afrique. Ce phénomène a été décrit par E. Kornemann suivi d'autres chercheurs. Tous ont particulièrement souligné le trait typique des villes africaines en comparaison avec la tendance générale qui consistait à effacer les différences de statut, ce qui trouvait son expression dans le titre incolore de *civitas*. D'après Kornemann on trouve ici des cas particuliers d'„orgueil municipal”.

L'auteur essaye d'expliquer les causes profondes de cet état de choses. Il a réuni sous forme d'appendice les sources qui présentent le statut des villes africaines depuis l'année 235 jusqu'au VIIe siècle (inscriptions, itinéraires, témoignages d'auteurs anciens). Les résultats ont été reportés sur une carte des six provinces du diocèse africain.

Au total, sur l'espace soumis à l'étude, les sources dénomment 82 *municipes* et 62 *colonies*, c'est-à-dire quelque 150 villes ce qui constitue un pourcentage assez considérable des communes urbaines dont le total approchait de près de 500 dans l'ensemble du diocèse. Parmi les villes nommées dans l'appendice une grande partie est constituée par des agglomérations urbaines assez modestes et nées relativement

tard, dont l'importance économique semble croître au cours du IVe siècle. L'auteur cite les chercheurs qui ont remis en question une opinion par trop générale de la décadence des villes de l'Afrique Romaine sous le Bas-Empire. Mais il met également l'accent sur la différenciation économique des différentes régions. Il arrive à la conclusion que c'est précisément à partir du IVe siècle que certains districts du diocèse africain ainsi que leurs villes avaient commencé à s'enrichir de leur production et de leur commerce de l'huile, et, en particulier de l'exportation de l'huile vers l'Italie. Dans de nombreux cas, des faits bien connus recourent la localisation des villes qui s'enorgueillissaient du statut de municipales ou de colonies (telles que p.ex. les agglomérations de la partie sud-occidentale de la Byzacène, du bassin moyen du Bagradas et de l'Oued Miliana). On est donc en mesure de reprendre, à la lumière des nouvelles recherches, la thèse formulée jadis par E. Albertini et d'affirmer une prospérité tout au moins relative de certaines parties du diocèse africain. Ce phénomène pouvait justifier l'orgueil local des municipales et des colonies africaines d'importance souvent modeste, mais qui faisaient valoir leurs possibilités productrices d'une façon rationnelle, au moins jusqu'à la période vandale.